

जलमिहरूको कुनां

प्रा.डा. ओमकारेश्वर श्रेष्ठ
विभागीय प्रमुख
नेपाल भाषा केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.

Email: omkareshwor.Shrestha@cdnb.tu.edu.np

लेखसार

हरिसिद्धिका वासिन्दालाई नेपालभाषामा 'जलमि' भनिन्छ। जलमीहरूको जनसंख्याको ९९ प्रतिशत मानिसहरू ज्यापु जातिका छन्। जनबोलीमा ज्यापु भनिने महर्जनहरू नेपाल उपत्यकाका आदिवासी हुन्, जसले समग्र नेवार जनसंख्याको आधाभन्दा बढी संख्या ओगटेको विश्वास गरिन्छ। उपत्यकाका तीन प्रमुख शहरहरूका साथै अरू ३९ वस्तीहरूमा नेवारहरूको उपस्थिति रहेको छ। यस अध्यायमा जलमिहरूका कुनांको बारेमा केन्द्रित छ। कुनां भन्नाले अंग्रेजीको Totem सित मिल्दोजुल्दो देखिन्छ, नेपाली खस समाजको उपथर भन्न अलि गाह्रो छ। यसभित्र मानिसको पेशा, शरीरको आकृति, स्वभाव, बानीव्यहोरा, स्थाननामबाट प्रेरित भएर राखिएका विशेषणवाची नामहरू छन्। खस समाजमा पाइने गोत्र जस्तो व्याक्कै हैन, तर केही हदसम्म गोत्रको परम्परा र केही अंश स्थानीय परम्परा भएको नामकरण प्रथा कुनां हो, जसलाई भक्तपुरका नेवारले बेनां वा विनां भन्छन्। कुनांको अर्थ कुलनाम र विनांको अर्थ विशेष नाम हुन्छ। हरिसिद्धि वा जलदेसका मुख्य चार परम्परागत टोलहरूमा यी कुनांधारी मानिसहरू बस्छन्। यी कुनांहरूको सूचीसम्म यहाँ दिइएको छ। यसको विश्लेषण सम्बन्धित समूहमा तल वर्ण गरिएको छ। वपि टोलमा यी ५२, समल टोलमा १३ वटा, पाखाचो टोलमा ११ र साफल टोलमा ३० वटा र समग्रमा यस गाउँमा ११६ वटा कुनां भएका मानिसहरू बस्छन्। यी कुनांहरूको समूहगत रूपमा पाठ, आक्षरिक बनोट, आक्षरिक अर्थ र प्रयोगात्मक अर्थको तहमा विश्लेषण गरिएका छन्।

शब्दकुञ्जिका: हरिसिद्धि, जलमि, ज्यापु, कुनां

परिचय

नेपाल सरकारको मिति २०७१।०८।१६ गते बसेको मन्त्रिपरिषदको निर्णयअनुसार साविक हरिसिद्धि गाउँ विकास समितिको नौवटै वडा समावेश गरी ललितपुर महानगरपालिकाको २८, २९ र ३० गठन गरिएको छ। उक्त कुरा नेपाल सरकारको २०७१।०९।२८ को राजपत्र भाग ५ मा प्रकाशित भएको छ। वि.सं. २०७४ मा यसलाई संशोधन गरी साविकको वडा नं. ७, ८, ९ हालको वडा नं. २९ र साविकको वडा नं. १, २, ३, ४, ५, ६ हालको वडा नं. २८ भित्र समावेश गरिएको छ। त्यसमध्ये महानगरपालिकाको वडा नं. २९ माजल (हरिसिद्धि) परेको छ। यसको अवस्थिति ८५°२१' पूर्वी देशान्तर र २७° ३८' उत्तरी अक्षांश र समुद्री सतहबाट १३५४ मिटर (४,४०३ फुट) माथि अवस्थित छ। यस वडाको पूर्वमा महालक्ष्मी नगरपालिका, वडा नं. ८ को विष्णुडोल, दक्षिणमा गोदावरी नगरपालिका वडा नं. ६ को ठैव, पश्चिममा ललितपुर महानगरपालिका वडा नं. २८ को हरिसिद्धि, कोर्कु खुसि (कर्मनासाखोला), धापाखेल तथा उत्तरमा महालक्ष्मी नगरपालिकाको इमाडोल रहेको छ। हरिसिद्धिको जनसंख्या सन् २०११ को जनगणनाअनुसार १०,६३५ छ।

जनबोलीमा ज्यापु भनिने महर्जनहरू नेपाल उपत्यकाका आदिवासी हुन्, जसले समग्र नेवार जनसंख्याको आधाभन्दा बढी संख्या ओगटेको विश्वास गरिन्छ। उपत्यकाका तीन प्रमुख शहरहरूका साथै अरू ३९ वस्तीहरूमा नेवारहरूको उपस्थिति रहेको छ। यो लेख हरिसिद्धिका ज्यापुहरूको कुनांको बारेमा केन्द्रित रहेको छ।

कुनां भन्नाले अंग्रेजीको Totem सित मिल्दोजुल्दो देखिन्छ। नेपाली खस समाजको उपथर भन्न अलि गाह्रो छ। यसभित्र मानिसको पेशा, शरीरको कृति, स्वभाव, बानी बेहोरा, स्थान नामबाट प्रेरित भएर राखिएका विशेषण वाची नामहरू

छन् । खस समाजमा पाइने गोत्र जस्तो ठ्याक्कै हैन, तर केही हदसम्म गोत्रको परम्परा र केही अंश स्थानीय परम्परा भएको नामकरण प्रथा कुनां हो, जसलाई भक्तपुरका नेवारले बेनां वा बिनां भन्छन् । कुनांको अर्थ कुलनाम र विनांको अर्थ विशेष नाम हुन्छ ।

अभिलेखमा विविध नामकरण

नेपालभाषामा जलदेस भनिने हरसिद्धिको नाममा हरसिद्धि, हरिसिद्धि, हलसिद्धि, ज्येष्ठग्राम, जतलदेश आदि नाम उल्लेख भएको पाइन्छ । यहाँ मूलतः अभिलेखमा कुँदिएका शब्दहरूलाई मात्र उल्लेख गरिएको छ । शिलापत्रमा हरसिद्धि, श्री ज्येष्ठग्राम जन्तलदेश (ने. सं. ७८३, वि. सं. १७२०) दँए (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. १२९), जन्तलदेश (ने. सं. ७८६) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. १४१), श्री ज्येष्ठग्राम जतलदेश (ने. सं. ७९७) (सिंह त. म., ने. सं. ११३८, सन् २०१८, वि. सं. २०७५), श्री जतलदेश (ने. सं. ८०२) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. २३०), श्री ज्येष्ठग्राम (ने. सं. ८०५) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. २५५), श्रीज्येष्ठ श्री मजतलदेश (ने. सं. ८०८) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. २६८), हरसिद्धि (ने. सं. ८१२) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. २८३), हरसिद्धि (ने. सं. ८१७) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. २९७), हरसिद्धि (ने. सं. ८२१) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. ३२८), हरसिद्धि (ने. सं. ८२२) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. ३२९), ज्येष्ठग्राम, जबलदेश (ने. सं. ८२३) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. ३३७), ज्येष्ठग्राम जतलदेश (ने. सं. ८२५) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. ३५१), जतलदेव (ने. सं. ८२८) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. ३६०), जतलं (ने. सं. ८२८) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. ३६३), श्री जतलदेश (ने. सं. ८३१) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. ३७९), हलसिद्धि (ने. सं. ८३५) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. ३९७), जथलहदेश (ने. सं. ८३८) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. ४१९), हरसिद्धि (सिंह त. म., ने. सं. ११३८, सन् २०१८, वि. सं. २०७५), हरसिद्धि (ने. सं. ८४०) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. ४२३), हरसिद्धि (ने. सं. ८७५) (बज्राचार्य, वि. सं. २०५६, पृ. ४४९), जतलदेश (सिंह त. म., ने. सं. ११३९, सन् २०१९, वि. सं. २०७६) उल्लेख भएको पाइन्छ । हालको सरकारी अभिलेखमा हरिसिद्धि लेख्ने गरिएको पाइन्छ ।

समस्याकथन

जलदेस (हरिसिद्धि) नेवार बाहुल्य क्षेत्र भएकोले यहाँका वासिन्दाको कुनां पनि नेवारहरूको मातृभाषा नेपाल भाषामा राखिएको छ । तीव्र शहरीकरण र कामको खोजी गर्न देशका विभिन्न ठाउँबाट पनि अन्तरिक आप्रवासीहरू आइरहेका छन् । यो क्रम विसं २०६२/६३ को राजनैतिक आन्दोलन पछि तिब्रतर छ । आप्रवासीहरूको संख्या यहाँको मूल वासिन्दाको भन्दा निकै उच्च छ । स्थानीय कुनां आप्रवासीहरूबाट ठिक उच्चारण भएको देखिंदैन । स्थानीय भाषामा पठन पाठन गर्न पाउने अधिकारलाई व्यवहारमा स्थानीय सरकारले ल्याएको छैन । त्यसकारण पनि स्थानीय वासिन्दाले आफ्नो थर उपथरको महत्व नबुझे वा चेतनाको कमी भएकोले स्थानीय थर उपथरलाई नेपालीमा नाम राख्न समेत पछि परेका छैनन् । स्थानीय कुनां (थरउपथर)ले उजागर गर्ने सांस्कृतिक महत्ता तथा व्यक्तिगत सम्बद्ध कतिपय कुराहरूबाट बञ्चित छन् ।

उद्देश्य

यस अध्ययनको मूल उद्देश्यहरू कुनांको ठीक हिज्जे, आक्षरिक बनोट, आक्षरिक अर्थ व प्रायोगिक अर्थ खोज्ने र कुनांसित सम्बद्ध सांस्कृतिक, सामाजिक, ऐतिहासिक महत्ता प्रकाश पार्ने रहेका छन् ।

विधि

यस अध्ययनका लागि चाहिने तथ्याङ्क मूलतः क्षेत्र कार्य गरी संकलन गरिएको छ । कुनै कुनै पुस्तकालयको सामग्री पनि प्रयोग भएका छन् ।

विषयप्रवेश

हरिसिद्धि वा जलदेसका मुख्य चार परम्परागत टोलहरूमा यी कुनाधारी मानिसहरू बस्छन् । यी कुनाहरूको सूची सम्म यहाँ दिइएको छ । यसको विश्लेषण सम्बन्धित समूहमा तल वर्ण गरिएको छ । वपि टोलमा यी ४२ कुनाहरू – आपाः, इनबि, उसि, कँथाः, कवं, किसान्भरि, कुबेसिं, ख्याः, ख्यान्तां, गुसुकः, चंख, छयान्ता, छवालि, जमदार, जिचा, झ्याःसिं, झ्यापा, तःमि, तुइसिंद्वारे, दः, दसुनि, दांभरिं, दोः, द्यःबुं, न्हेव, पोपो, फसि, फां, बःता, बानासुर, बुँइचा, भलाः, भलाःद्यः, भाजुवीर, भासुकः, भोटिया, माथ्या, यलएखाः, लाएबछें, वसन्त, विपु र साःकि बस्छन् । समल टोलमा चाना, झ्याना, झ्यापा, थाकुर, देवदास, धविमा, नकता, पिपि, पोः, बजिकों, भासिं, भोया, लँइ गरी १३ वटा कुनां भएका मानिसहरू बस्छन् । पाखाचो टोलमा तःलि, बल्चो, साहुनायः, कुमारीखलः, छवालि, तापु, त्वानाः, मूद्यः, हांन्याः, हाना, ह्याउँछयं गरी ११ कुनां भएका मानिसहरू बस्छन् । साफल टोलमा अएलाः, काकए, खुसु, ग्वाएमरू, जँपाँए, जसुवं, त्यःछि, ताहा, तोःकू, थापा, दाफा, धलंसि, धौँप्वाः, धोकासि, न्यापा, पाकाद्यः, पान्दः, पामु, पारसिं, फोमेए, बरेखाः, भान्दरसिं, भायः, भोसिं, मन्त्री, माथ्या, मुगःछें, लाखे, सिमसिं, ह्वांहां गरी ३० वटा र समग्रमा यस गाउँमा ९७ वटा कुनां भएका मानिसहरू बस्छन् । यी कुनांहरूको समुहगत रूपमा पाठ, आक्षरिक बनोट, आक्षरिक अर्थ र प्रयोगात्मक अर्थको तहमा विश्लेषण गरिएको छ ।

खाद्य

प्राणी मात्र बाँचन पञ्च भौतिक तत्वको आवश्यकता पर्छ, त्यसमा पहिलो पक्तिमा खाद्य वस्तु पर्छ । यही वस्तुबाट कुनां राखिएका वस्तुहरू यस कोटीमा परेका छन् ।

कुनां	आक्षरिक बनोट	आक्षरिक अर्थ	प्रायोगिक अर्थ
१. अएलाः	अएलाः	रक्सी	रक्सी

रक्सी आदिवासीको पहिलो खाद्य पहिचान हो । नेवारहरूले अएलाः (१) भन्ने पेयको पुरानो नाम अइलाख हो भने तामाङहरूले यसलाई अइराख भन्छन् । हरिसिद्धि शाक्त परम्परा भएको ठाउँ भएकोले यहाँको शुभाशुभ हरेक कार्यमा रक्सी नभइ हुन्न । यही वस्तुको नाम यहाँ रहन गएको छ ।

२. गुसुकः	गुसु-कः	गुसु-कः	गुसुकः
-----------	---------	---------	--------

मूख्य खाना वा अतिरिक्त खानामा प्रयोग हुने तरकारी वा सितनको रूपमा प्रयोग हुने भनेको आफ्नो करेसाबारीमा पाउने सागलाई स्थानीय प्रविधिद्वारा सुरक्षित गरिएको साग गुन्द्रक हो । यही सागबाट रहन गएको नाम गुन्द्रकको सुकुटी हो । गुन्द्रक सुकुटी समयको अन्तरालमा गुन्द्रकसुकू, गुनसुकू, गुसुकु, र गुसुकः (२) हुन गएको छ । यसलाई सूत्रमा यसरी देखाउन सकिन्छ – गुन्द्रकसुकुटी > गुन्द्रकसुकू [अन्तिम वर्ण क्षये] गुन्द्रसुकू [क क्षय] > गुनसुकू > [रकारीभवने गुनसुकू > [स्वरक्षय] > गुसुकु [न क्षय] > गुसुकः [स्वरक्षय]

३. चाना	चाना	चाना	मुलाचाना
---------	------	------	----------

बारीमा हुने मुलाको चाना (३) बाट नेवार समाजमा हरेक शुभाशुभ कार्यमा खाद्य परिकार तयार हुन्छ । यसैबाट तयार भएको परिकारबाट रहन गएको नाम हो ।

४. न्या	न्या	माछा	माछा
---------	------	------	------

आमिष भोजनमा माछा एक प्रमुख तत्व हो । यो विशेषतः शाक्त आमिष हो । हरिसिद्धि शाक्त सम्प्रदाय भएकोले यसको प्रयोग निकै हुन्छ । यो खाद्यलाई भक्तपुरका वासिन्दाले 'डा' भनिन्छ ।

५. पिपि	पिपि	पिपलि	पिप्ली
---------	------	-------	--------

यो मरिचको लामो मसला रूप हो । यो टर्रो र पीरो हुन्छ । यो कुनां भएका मानिसहरू पुखुसि टोलमा बस्छन् ।

६. पामु	पामु	अमिलो	अमिलो
---------	------	-------	-------

नेवार भोजको प्रमुख पाचक पेय अमिलो हो । यो लप्सीबाट तयार पारिन्छ । यो स्वादको नाम र विशेषण दुवै हो ।

७. फसि फसि फर्सि फर्सि

नेवार समाजको प्रमुख भोज्य सामग्री चिउरा हो, जुन कडा हुन्छ । तर खाद्य प्रवर्द्धन र संवर्द्धनको लागि धान उसिनेर कुटेर चिउरा बनाइन्छ । त्यसरी प्रवर्द्धित खाद्यवस्तु निल्ल सहज पार्न र पथ्य गराउन फर्सिको प्रशस्त प्रयोग नेवार भोजमा हुन्छ । यसैको नामबाट रहेको नाम फसि (फर्सि) हो । यिनीहरू क्वारः टोलमा बस्छन् ।

८. बःता बः-ता छान्ना-भाँडो चाल्नो

नेवार समाजमा प्रयोग हुने दुई किसिमको जाँड हुन्छ एउटा मूति (निखरअमृत) र अर्को तीनपाने जस्तो । यस्तो जाँड खाने मानिसहरू बढी कुराैटे हुन्छ, त्यही कुरा दोहोरो तेहोरो रटेर बस्छन् भन्ने विश्वास छ । यसरी कुरा गर्दा प्रयोग हुने अंग थुतुनो हो । थुतुनोलाई नेपालभाषामा त्वाः र लामोलाई ताहावाताः भनिन्छ । लामो थुतुनो वा बडा चाप्रो खाले कुरा गर्ने भन्ने अर्थमा बःताः भन्छन् । यिनीहरू खासि टोलमा बस्छन् ।

९. बजिकों बजि-कों चिउरा-घ्याम्पो चिउराको घ्याम्पो

चिउराको घ्याम्पो भनेर जति पनि खान सक्ने मानिसलाई भन्ने गरिन्छ । नेवार समाजमा चिउरा भण्डारण खास गरेर घ्याम्पोमा गरिन्छ । त्यसैले धेरै चिउरा खाने मानिसलाई बजिकों भनिन्छ । यो उपमेय (Metaphor) हो ।

१०. लँइ लँइ मुला मुला

माथिचाना (३) को कुरा गरियो । चाना बनाउन लँइ (मुला) चाहिन्छ । यसरी मुला रोप्ने मानिसहरूको समूह नै यस ठाउँमा पाइन्छ, यिनीहरूलाई लँइ (१०) भनिन्छ । यिनीहरू गाःकेव टोलमा बस्छन् ।

पशु

नेपाल एक कृषि प्रधान मुलुक हो । कृषिलाई पशु वा जनावर अभिन्न अंग मानिन्छ । ती जनावरहरूको नामबाट मानिसलाई चिनाउने चलन छ । यसमा सर्प (११), साँढे (१२), सुंगुर (१३), रांगो (१४) यी सबै शाक्त सम्प्रदायसित सम्बन्धित जनावरहरू हुन् । भगवतीको मन्दिरमा भर्खर सिङ उम्रिन थालेको भैंसी वा राङ्गा पूजामा बलि दिने चलन छ । हरसिद्धिलाई भवानीको रूपमा पनि लिइन्छ, जसलाई फोमेए चढाइन्छ, अन्यत्र यसलाई खँमेए भनिन्छ । खँमेए फोमेएमा बदलिनुलाई पाराडाइम सिफ्ट (ख > फ [ओष्ठीकरणे]) भनिन्छ । फोमेए भन्नाले हारामी खाले तथा टाउकोमा सेतो दाग हुन्छ ।

११. ताहा ताहा सर्प सर्प
१२. दोः दोः साँढे साँढे
१३. फां फां सुंगुर सुंगुर
१४. फोमेए फो-मेए फो-मेए कलिलो रांगो
१५. बुँइचा बुँइ-चा सलह-हेय सलह

अतिमानव

मानिसको विश्वासमा कंकाल (१६), यक्ष (१७), तथा दानव (१८) मानिस भन्दा माथिल्लो तहका अर्ध काल्पनिक वा भौतिक (Super natural creature) प्राणी हुन्, जसले मानव मस्तिष्कमा प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् । यक्ष शब्द यख, यखबाट ख्याक भएको छ । घरमा सेतो ख्याक भएमा घर साह्रै लक्षणको हुने विश्वास छ । साथै घरको ख्याक खुसि भएमा घर समृद्धितर्फ बढ्छ । लाखेलाई दानवको रूपमा लिइन्छ । लाखे कुनां भएका मानिसहरू मोटाघाटा छन् ।

१६. कवं कवं कंकाल कंकाल
१७. ख्याः ख्याः ख्याक यक्ष
१८. लाखे लाखे लाखे लाखे

विशेषण

कुनां राख्ने खास गरी विशेषण हो, तर या कोटीमा मात्रा, बानी, आकृतिलाई समेटिएको छ । आपा, तःमि विशेषण हुन भने उसि, खुसु, चंख बेहोरा हुन्, त्यस्तै ख्यान्ता, ग्वाएमरू, छ्यान्ता आकृति हुन् । नकता, न्यापा, न्हेव, पारसिं स्वभाव हुन् ।

मात्रा

१९. आपा:	आपा:	धैरे	धैरे
२०. तःमि	तः-मि	धैरे-मानिस	धनी

तःमि को अर्थ धनी भन्ने लाग्छ । यी देवता ग्वाद्यः अथवा गोलो गोलो परकोले ग्वाराद्यः भनेर चिनिएका नजिक रहेका छन् ।

व्यहोरा

२१. उसि	उसि	आल्स्य	अल्सि
२२. खुसु	खुसु	सुस्त	सुस्त
२३. चंख	चंख	चलाख	चलाख
२४. हाना	हा-ना	भन्नु-अंगाल्नु	बेवारीस

यिनीहरू एक खलक मात्र छन् र यिनीहरूलाई अपनाउने कोही पनि नभएको अर्थमा बेवारीस भन्ने अर्थमा नेपाल भाषामा हानामरूको छोटो रूप हाना (२४) भएको छ ।

आकृति

मानिसको आकृतिलाई सकारात्मक वा नकारात्मक तवरले पनि पहिचान बनाएको पाइन्छ । कालान्तरमा यो कुनांको रूपमा रहेको देखिन्छ । शरीर खिरिलो भएकोलाई ख्यान्तां (२५) भनियो । पुरुषहरूको जुंगा दाही हुनु पर्ने सामान्य प्रकृति हो । तर शरीरको अन्तःश्राव (Hormone) को गडबड भएको कारणले दाही जुंगा नहुनु अप्राकृतिक मानिन्छ । यसैलाई ग्वाएमरू (२६) भनिन्छ । दुबला पातला मानिसलाई सिन्तां भन्ने गरिए पनि हरिसिद्धिमा छ्यान्ता (२७) भनिन्छ । स्वास्थ्य हलुंगो र स्वस्थ छन् । पाण्डवको अर्थ पाण्डुका सन्तान अर्थ लाग्छ । पाण्डुको शरीर अनुहार फुस्रो हुन्छ । त्यही पाण्डुलाई नेपालभाषामा पान्दः (२८) भनिन्छ । वसन्त आमोद प्रमोदको ऋतु हो । यस ऋतुको जस्तो व्यहोरा हुने मानिसलाई वसन्त (२९) नाम राखियो । माहुरीले चिलेपछि मानिसको अनुहार कालो निलो हुन्छ । त्यस्तै आकृति हुने मानिसहरूलाई हान्याः (३०) अर्थात् माहुरीले टोकेको भन्छन् । यिनीहरू साउँलो वर्णका हुन्छन् । रातो वर्णका मानिसहरूलाई ह्याउँछ्यं (३१) अर्थात् ह्याउँछ्वाःखलः पनि भनिन्छ । ह्यांह्यां (३२) मानिस रुदाँ निकालिने अनुकरणात्मक शब्द हो । त्यही अनुकरणात्मक शब्दबाट सम्बोधित मानिसहरूको कुलनामको रूपमा स्थापित शब्द हो ।

२५. ख्यान्तां	ख्या-न्तां	खिरिलो	खिरिलो
२६. ग्वाएमरू	ग्वाए-मरू	जुंगा-नभएको	जुंगा नभएको
२७. छ्यान्ता	छ्या-न्ता	छयाड	छयाड
२८. पाण्दः	पाण्दः	फुस्रे	चहकिलो अनुहार
२९. वसन्त	वसन्त	वसन्त	वसन्त
३०. हान्याः	हां-न्याः	माहुरी-टोक्ने	माहुरीले टोकेको
३१. ह्याउँछ्यं	ह्याउँ-छ्यं	रातो-टाउको	रातो टाउको
३२. ह्यांह्यां	ह्यांह्यां	ह्यांह्यां	ह्यांह्यां

स्वभाव

मानिसको स्वभावलाई कुनै वस्तुसित तुलना गरी भनिनेलाई उपमा (Simile) भनिन्छ भने वस्तुसित आरूढ गराइन्छ भने उपमेय (Metaphor) भनिन्छ । यस्तो प्रयोग नेवार कुनांको प्रयोग भएको पाइन्छ । चार मानालाई नेपाल भाषामा त्यःछि भनिन्छ । चार माना खाने अर्थात् चार मानाको कारोवार गर्नेलाई त्यःछिं (३३) नाम दिइयो । घरको भान्छाको डुँढ निस्कने प्वाललाई धोम्वाः भनिन्छ र त्यहाँ बस्नेलाई सोही नामले बोलाइन्छ । अर्को मनमा कुरा राख्न नसक्ने र चारैतिर गन्हाउने गरी फलाकद्वै हिँड्नेलाई पनि हेयको भावमा धोम्वाः (३४) भनिन्छ । यो उपमेय पनि हो । नकटाहरू कुरा गर्नमा कुनै बन्देज राख्दैनन् । त्यसैले मानिसहरू यिनीहरूलाई सकारात्मक रूपमा छुच्चो भन्छन् । त्यसैलाई नेपालीको शब्द सापटी लिएर नकटा भन्छन् र नेवार जिब्रोले नकता (३५) उच्चारण गर्छन् । थेप्चो वा धसिएको नाक हुनेलाई न्यापा (३६) भनिन्छ । यिनीहरू पुङ्का छन् । न्हेव (३७) को अर्थ अघि वा सबै भन्ने लाग्छ । यिनीहरू एकाविहानै उठेर काममा लाग्ने हुँदा दिउँसोतिर झुलेर बस्छन् । यसरी झुलेर बस्नेलाई नेपालभाषामा न्हेलवः भनिन्छ । यही शब्द न्ह्यःवः भयो र त्यसबाट अगाडि गएर न्हेवः हुँदै न्हेव हुन पुग्यो । यसलाई सूत्रमा यसरी देखाउन सकिन्छ – न्हेलवः > न्ह्यःवः [अघोषिकरण] > न्ह्यवः > [क्षतिपूरक] > न्ह्यव [अन्तिमवर्ण क्षय] > न्हेव [अश्रुतिकरणे] । यिनीहरू पुखसि टोलमा बस्छन् र यिनीहरूलाई पुखुसिखलः पनि भनिन्छ । देब्रो देब्रो कुरा गर्नु वा कुटनैतिक पाराले कुरा गर्नुलाई पारसि कुरा वा पालिसि कुरा भन्ने गरिन्छ । यसो भन्नुमा पर्सियन वा फारसीहरूको कुरा गर्नेलाई पनि काठमाडौं उपत्यकामा पालसि कुरा भनिन्छ । यही फारसिबाट पारसि (३८), पारसिबाट पालिसि हुन गएको देखिन्छ । यसलाई सूत्रमा यसरी देखाउन सकिन्छ – फारसि > पारसि [अघोषीकरण] > पालसि [लकारीभवन] > पालिसि [अक्षरक्षय] । साहु हुन मानिसलाई निचोर्नु पर्छ भन्छन् । अझ साहुको नाइके हुन परेमा बेस्सरी कञ्जुस हुनुपर्छ भन्ने मान्यता छ । हरिसिद्धिका साहुनायः (३९) खलक पनि अतिकञ्जुस मानिन्छ ।

३३. त्यःछि	त्यः-छि	चारमाना-एक	चारमाना
३४. धोम्वाः	धोम्वाः	धोम्वाः	धोम्वाः
३५. नकता	न-कता	नाक-काटिएको	नकचरो
३६. न्यापा	न्यापा	थेप्चो	नेप्टे
३७. न्हेव	न्हेव	निद्रा-आउनु	सुताहा
३८. पारसि	पार-सि	देब्रो	देब्रो
३९. साहुनायः	साहु-नायः	साहु-नाइके	साहुनाइके

औजार

औजार नभइकन शिल्पी समुदायमा काम हुन्छ । हरिसिद्धिमा मानिस आदिवासी तथा शिल्पी दुवै हुन् । त्यसकारण मानिसहरूलाई पनि औजार अनुसारको कुनां दिइएका छन् । काकए (४०) खास गरी इनारमा कुनै भाँडा खोजेर निकाल्न प्रयोग गरिने अंकुश परेको साधन हो । यही साधनलाई उपमेयको रूपमा यी मानिसहरूमा प्रयोग भएको देखिन्छ । यिनीहरू मानिसहरूलाई आकर्षित पारेर राख्न सिपालु छन् । तोःकू (४१) भनेको डल्लेठो र कुटोको काम लिन सकिने औजार हो । हरिसिद्धिका मानिसहरूको पशुपालनमा विशेष गरेर भैसी पालन गर्नेहरू बढी छन् । घैरिपिच्छे दूध र दहीको व्यापार गर्छन् । दहीको कतारो अड्याउन बाँसलाई चिरेर तिनकुनेको ताउलो बनाइन्छ । त्यही ताउलोको नामले नेपालभाषामा तःलि (४२) वा ताउलो भनेर बोलाइन्छ ।

४०. काकए	काकए	अंकुश	अंकुश
४१. तोःकू	तोः-कू	ठुलो-कोदाली	कुटो
४२. तःलि	तः-लि	ताउ	ताउलो

काम

काम नगरी मानिसको गुजारा चलाउन कठिन हुन्छ । त्यही कामले गुजाराको साथै भरण पोषण पनि हुन्छ । त्यस किसिमको कामले मानिसको पहिचान पनि दिएको छ । काँसको बाजा निकै हुन्थे, त्यसमध्ये ताःभन्ने बाजा बजाउनेलाई कँएथाः (४३) भनिन्छ । त्यसरी नै किसानको भण्डारणको काम सम्हाल्नेलाई किसानभरी (४४) भनिन्छ । गाउँमा गुठीको लागि राङ्गा बलि दिएपछि पोल्नु पर्छ । त्यसरी छवालि दिएर रांगा पोल्न लाउने मानिसहरूलाई सामग्रीको नामबाट छवाली (४५) भनिन्छ । कपालको जगल्टा छुट्याउनेलाई जँपाँए (४६) भनेर बोलाइन्छ । सरकारी जमादार पदमा काम गर्नेलाई जमदार (४७) भनिएको छ । त्यस्तै गुठी भोजमा ठूलुला मासु पकाउने खड्कुलो जस्तो तामाका भाँडा जःसि बहालमा दिने वृत्ती गर्नेलाई जसुवं (४८) भनिन्छ ।

४३. कँएथाः	कँए-थाः	काँस-बजाउने	तालबाजाबजाउने
४४. किसानभरि	किसां-भरि	किसां-भरि	किसांभरि
४५. छवालि	छवालि	छवालि	छवालि
४६. जँपाँए	जँ-पाँए	जँ-पाँए	जँपाँए
४७. जमदार	जम-दार	जम-दार	जमदार
४८. जसुवं	जसु-वं	जसु-वं	जसुवं
४९. झ्याना	झि-आना	दश-आना	दशआना

झ्याना (४९) शब्दको अर्थ १० आना हुन्छ । यो शब्द झि र आना मिलेर बनेको देखिन्छ । इ र आ को सन्धी भई य बन्यो । त्यही यमा आ सन्धि भएर या भयो । यसको अर्थ १० आना दाम तिरेर लिएको जग्गा वा दश आनाको जुवा खेलाउने भन्ने आहान छ । अर्को भनाइ छ झ्याड व झ्याम्टा घरमा हुने मानिस भन्ने लाग्छ । थाकुर (५०) शब्द थाकुराः अर्थात् खोटोबाट आएको देखिन्छ । यिनीहरू खोटोको काम गर्छन् । खोटो पहिले पहिले खास गरी पिलो निचोर्न र धातुको सामान जोड्न प्रयोग हुन्थ्यो । यसो हेर्दा यो शब्द ठाकुरबाट जस्तो भान हुन्छ तर यहाँ यो देखिन्छ । थापा (५१) शब्द थाएपाबाट आएको देखिन्छ, जसको अर्थ थाकुलि वा संरक्षक भन्ने लाग्छ । हरिसिद्धिका थाएपा थाकुलि जस्तो देखिंदैन । दाफा भनेको नेवारहरूको वाद्ययन्त्र सुसिर वाद्य (Air instrument), घनवाद्य (percursive instrumen), तन्त्रवाद्य (Wire instrument) सबै मिसाइएको गायनसमेत हुने भजन समूह हो । त्यस भजन समूहमा आवद्ध भई भजनकीर्तन गर्ने समूहलाई पनि दाफा (५२) नै भनिन्छ ।

५०. थाकुर	थाकुर	थाकुर	थाकुर
५१. थापा	थापा	संरक्षक	थाएपा
५२. दाफा	दाफा	दाफा	दाफा
५३. दांभरि	दां-भरि	दाम-भण्डारी	कोषाध्यक्ष

दामभण्डारीबाट दांभरि (५३) शब्दनिर्माण भएको छ । दामबाट नासिकीकरण भएर दां भएको छ । भण्डारीबाट भणारी, त्यसबाट भारि, भारिबाट भारि भएको छ, त्यसबाट भरि भयो । यसलाई सूत्रमा यसरी देखाउन सकिन्छ – दामभण्डारी > दांभण्डारी [नासिकीकरण] > दांभणारी [नासिकीकरण] > दांभारी [नासिकीकरण] > दांभारी [ण क्षय] > दांभरि [विपर्यास] । दही पार्न दहीको बीउ दिनु पर्छ । त्यसरी बीउ दिने कामलाई धबीमा (५४) भनिन्छ । ती मानिसहरूको समूहलाई धविमा खलः भनिन्छ ।

५४. धविमा	ध-वि-मा	दही-दिने-व्यक्ति	दहीको बीउ दिने मानिस
५५. बल्चो	ब-ल्चो	बल-लेख्नु	बलले लेख्नु

मानिसहरूलाई जनै खटिरा आउँदा सेतो रङ्गले सिंह लेख्ने मानिसलाई बल्चो (५५) भनिन्छ, जसको अर्थ बलः (चाँदीको रङ्ग (silver nitrate) ले लेख्ने भन्ने हुन्छ । यिनीहरूलाई भोसिं (५६) भनिन्छ । भोसिंको अर्थ भन्सारी पनि हुन्छ ।

५६. भायः	भा-यः	भाउ-मनपर्ने	भाउ खोज्ने
५७. भासिं	भा-सिं	भाउ-खोज्ने	मानखोज्ने

आफ्नो गरिमा मात्र खोज्ने लाई भाःयः भनिन्छ । भाः शब्द बृद्धि वर्ण भएकोले यसमा दीर्घताको चिन्ह विसर्ग (:) हुँदा र नहुँदा उच्चारणमा फरक पर्दैन, यसकारण भायः (५६) मात्र हुन पुग्यो । यिनीहरू नारायण देवता भएर नाचमा देखा पर्छन र भाउ पनि खोज्छन् । कसैकसैले भासिं (५७) पनि भन्छन, त्यसको अर्थ पनि भाउ खोज्ने नै हुन्छ ।

५८. भोसिं	भो-सिं	भन्सारी	भन्सारी
५९. भोया	भो-या	भुँड-काम	भुँडफुट्टा श्रमिक

नेपाल खाल्डोमा पहले पहिले भुङ्फुट्टा श्रमिकहरू पाइन्थे, यिनीहरू विहान ८-९ बजेदेखि साँझ नपरुञ्जेल काम गर्छन् । यिनीहरूलाई भुया भनिन्छ । यही भुयाबाट भोया (५९) भएको देखिन्छ । हरिसिद्धिका भोयाहरू काम गर्न माहिर छन् ।

६०. भलाः	भलाः	भैरव	भैरव
----------	------	------	------

भलावी अथवा भैरव हुने मानिसहरूलाई भलाः (६०) वा भलाःघः भनिन्छ । भलाः शब्दको व्युत्पत्ति भैरव > भैरः [वक्षय] क्षतिपूर्ति] > भैराः [स्वरक्षय] > भरा [एक स्वरीभवन] > भला [लकारीभवन] भएको देखिन्छ ।

६१. मन्त्री	मन्त्री	मन्त्री	मन्त्री
-------------	---------	---------	---------

मन्त्री (६१) राज्यको कार्यकारिणी पद हो । समाजमा नाइके हुने, कुरा मिलाउने मानिसलाई मन्त्री भन्ने चलन छ । यिनीहरू पनि कुरा मिलाउन जान्ने मान्छन् ।

६२. माथ्या	माथ्या	माथवर	माथवर
------------	--------	-------	-------

माथवर (अधिकार) हासिल गरेका व्यक्तिलाई माथवर भनिन्छ । यही माथवर शब्द माथ्या (६२) हुन गएको देखिन्छ – माथवर > माथ्वर [अक्षरक्षय] > माथ्यर [तालव्यिकरण] > माथ्या [रक्षय, स्वरक्षय] ।

६३. साःकि	साः-कि	साल-किला	सिकर्मि
-----------	--------	----------	---------

साःकि (६३) को अर्थ सालको किला हुन्छ । यस्तो किला ठोक्ने सिकर्मि हुन् । मानिसहरू यिनीहरूलाई होच्याएर जिस्क्याएर सार्कीको रूपमा प्रयोग गर्छन् । वास्तवमा यिनीहरू सिकर्मि हुन् ।

व्यक्तिनाम

गाउँमा उल्लेखनीय काम गरेका वा पदमा आसिन व्यक्तिको नामबाट पनि कुनां रहन गएको देखिन्छ । इनबी (६४), तुइसिंद्वारे (६६) र भाजुवीर (६९) द्वारे थिए । ईन्द्रवीरको इनबी भएको देखिन्छ । ईन्द्रवीर > ईन्दवीर [रक्षय] > ईनवीर [प्रगत समीभवन] > ईनवी [रक्षय] > ईन्वी [अक्षरक्षय] भएको देखिन्छ । त्यस्तै तुलसिंद्वारेको तुइसिंद्वारे हुन गएको देखिन्छ । यसको प्रक्रिया यसरी देखाउन सकिन्छ– तुलसीद्वारे > तुअसिद्वारे [व्यञ्जन लुप्त] > तुइसिद्वारे [परागत समीभवने] । यही प्रक्रिया कुबेसिंद्वारे (६५) मा पनि हुन्छ । यसको प्रक्रिया यसरी देखाउन सकिन्छ– कुबेरसिंह > कुबेरसिः [अन्तिमवर्ण क्षय] > कुबेसिः [मध्यवर्ण लुप्त] । देवदास (६७) नाम भन्दा पनि देवताको सेवक हो कि भन्ने सुनिन्छ । बानासुर (६८) नाटकका पात्र हुन कि भन्ने सुनिन्छ । भान्दरसिं (७०) भानुनर सिंहबाट आएको देखिन्छ तर यो शब्द कसरी कहाँबाट आयो भन्न गाह्रो छ । सिमसिं (७१) काठमाडौँका राजा शिवसिंहको नामबाट आएको देखिन्छ । शिवसिंह मल्ल काठमाडौँमा साह्रै लोकप्रिय राजा हुन् । उनकी रानी गंगा पनि प्रजावत्सल भएको इतिहासमा पढ्न पाइन्छ । यी राजारानी सहकाल तथा सज्जनताका प्रतीक मानिन्थे । कुनै ज्यादै राम्रो र सहज भन्नु परेमा शिवसिंहको पालोको कुरा भन्थे । यही शिवसिंह सिमसि यस प्रक्रियाबाट भएको देखिन्छ । शिवसिंह > शिवसिं [नासिकीकरण] > शिमसिः [परागत समीभवन] > सिमसिः [दन्त्यकरण] भएको देखिन्छ ।

६४. इनबि	इन-बि	इन्द्र-बीर	ईन्द्रवीर
६५. कुबेसिं	कुबे-सिं	कुबे-सिं	कुबेसिं
६६. तुइसिंद्वारे	तुइसिं-द्वारे	तुइसिं-द्वारे	तुइसिंद्वारे (निबँ)

६७. देवदास	देव-दास	देव-दास	देवदास
६८. बानासुर	बाना-सुर	बाना-सुर	बानासुर
६९. भाजुवीर	भाजु-वीर	भाजु-वीर	भाजुवीर
७०. भान्दरसिं	भान्दर-सिं	भान्दर-सिं	भान्दरसिं
७१. सिमसिं	सिम-सिं	शिव-सिंह	शिवसिंह

स्थान

मानिस बस्ने स्थानबाट पनि पहिचान खुलाउन कुनां राखेको देखिन्छ । झ्यालैमा वास हुने मानिसलाई झ्याःसि (७२) भनियो । पांगाबाट आएर यही ठाउँमा घुलमिल भैसकेको समूहलाई झ्यापा (७२), पांगामिवादः (७४), यलएख्वाः (८१) भनेर भनिन्छ । यिनीहरू बस्ने टोललाई ताएगःननी पनि भनिन्छ । चपाःगुं (हाल हात्तीवन भनिन्छ) नजिक पुलको छेउमा घर हुने समूहलाई तापु (७३) भनिन्छ । तापु शब्द ता र पुको मेलबाट बनेको छ । ताको अर्थ पूल, पुको अर्थ पनि पूल । यसरी दुइटै पूल पूल मिलेर बनेको शब्द हो । यसलाई Redundancy भनिन्छ । देवताको खेत भएर द्यःबुं (७५) भनियो । कुलोको छेउलाई धलंसि (७६) र ढोकाको छेउ बस्नेलाई धोकासि (७७) भनिन्छ । बरेख्वात भनेको ठूलो चौडा जमीन हो, त्यसमा बसोवास गर्ने मानिसहरूलाई बरेख्वात (७८) भनिन्छ ।

नागलाई नेपालभाषामा वि भनिन्छ, नागा वास बस्ने ठाउँलाई बिपु भनिन्छ । यस ठाउँमा नागले दुःख दिएका नागको पुजा पनि गरिन्छ । यहाँको बासिन्दाको पहिचान नाम विपु हुन गयो । भोरियागाःको मानिसहरूलाई भोटिया (८०) भनिन्छ ।

७२. झ्याःसिं	झ्याः-सिं	झ्याः-सिं	झ्याःसिं
७२. झ्यापा	झ्यापा	झ्यापा	झ्यापा
७३. तापु	ता-पु	पुल-पुल	पुल
७४. दः	दः	दः	दः
७५. द्यःबुं	द्यः-बुं	द्यः-बुं	द्यःबुं
७६. धलंसि	धलं-सि	कुलो-सि	कुलो छेउ
७७. धोकासि	धोका-सि	धोका-सि	धोकासि
७८. बरेख्वाः	बरे-ख्वाः	ठूलो-चकला	चौडा जमीन
७९. विपु	वि-पु	नाग-स्थान	नागको बास
८०. भोटिया	भोटिया	भोटिया	भोटिया
८१. यलएख्वाः	यलए-ख्वाः	यलए-ख्वाः	यलएख्वाः

मानवको आधारभूत आवश्यकतामा आवास पहिलो हो । मानव सभ्यताको विकास सँगसँगै किसिम किसिमका आवासको उदय भयो र त्यही आवाससित जोडिएर मानिसको पहिचान हुन थाल्यो र कुलनामको रूपमा विकास भएको पाइन्छ । मुगल वा मुगः वस्तीसित जोडिएको, मसान मार्ग वा समथर वस्तीसित जोडिएको घर भन्ने हुन्छ । यस्तो घरमा बस्ने मानिसहरूको कुनां वा कुलनाम मुगःछें (८२) हुन गयो । त्यस्तै सानो चोकसित जोडिएको घर लाएबछें भयो र त्यस घरका बासिन्दा लाएबछें (८३) भयो ।

८२. मुगःछें	मुगः-छें	मुगल-घर	मुगलघर
८३. लाएबछें	लाएब-छें	चोक-घर	चोकको घर

नृत्यपात्र

हरिसिद्धि भवानीको मुख्य यात्रा भनेकै नाच हो, जुन परम्परा करिब ६०० वर्ष पुरानो देखिन्छ । यस नाचमा किसिम किसिमको भूमिका निर्वाह गर्ने मानिसहरू हुन्छन् । त्यही भूमिका कुल नामको रूपमा रहन गएको देखिन्छ । कुमारीखलः (८४) हरू कुमारी भएर नाच्ने खलक हुन् भने ख्याः (८५), जिचा (८६), पो (८७) पनि ख्याक, पोडे र बच्चा भएर नाच्ने खलकका हुन् । जिचा भनेको हारति माताका दुई सन्तान जिलंभाजु र जिलंमएजु हुन् । तीनलाई एकै शब्दमा जिचा भनिन्छ । कुमारी खलःहरू कुमारी चोकमा बस्छन् । ख्याःहरूलाई नाच्ने खलक भएकोले हुद्यः (नाच्ने देवता) भन्नु पर्ने हो, तर देवीको नाचमा सबैभन्दा धेरै नाच्ने ख्याक भएकोले ख्याः नाम दिइएको छ । पो खलक करुणामयको न्हव (महास्नान) मा नाइके भएर काम गर्छन् । सिंह राज भएर नाटकमा खेलेपछि सल्केको हुनाले सिंच्यावु (उ) (८८) (सिंह भएपछि सल्केको) भनियो ।

८४. कुमारीखलः	कुमारी-खलः	कुमारी-खलः	कुमारीखलः
८५. ख्याः	ख्याः	ख्याक	ख्याक
८६. जिचा	जि-चा	जि-चा	जिचा
८७. पोः	पोः	पोः	पोः
८८. सिड-च्याबु	सिड-च्याबु	सिंह-सल्केको	सल्केको सिंह

अंग

मानव शरीरको अडप्रत्यङको आकार प्रकार अनुरूप आकृति भएका मानिसहरूलाई सोही अनुरूपको कुनां दिइएको छ । लामो खुट्टा हुनेलाई त्वानाः (८९), गोलमटोल हुनेलाई पोपो (९०) भनिन्छ । नलिहाड लामो हुने मानिसहरू अग्ला हुन्छन् भने गोलमटोल हुनेहरू ठिक्कका हुन्छन् ।

८९. त्वानाः	त्वा-नाः	त्वा-नाः	त्वानाः
९०. पोपो	पो-पो	पोका-पोका	फुलौरा, बेलुन

देवता

नेपालभाषामा देवता (God), परमेश्वर (Almighty), र मूर्ति (Idol) लाई द्यः भनिन्छ । यसमा आस्था, विश्वास र निष्ठा रहेकोले यसमाथि कुनै तर्क नगरी एउटै शब्दबाट काम लिएको पाइन्छ । पाकाद्यः (९१) ले खास गरी विपदबाट जोगाउने विश्वास छ । नेपालभाषामा विपदलाई पकाः भनिन्छ, त्यही पकाः विपर्य भएर पाका भएको देखिन्छ । भलाद्यः (९२) लाई भैरवको रूपमा लिइन्छ र यसको वर्णन भलाः (६०) मा भइसकेकोले यहाँ पुनरावृत्ति गरिएको छैन । भासुकः (९३) भाष्कर वा सूर्यको समष्टीगत रूप देखिन्छ । यसको प्रक्रिया यसरी देखाउन सकिन्छ— भाष्कर > भासकः [अन्तिमवर्ण क्षय] > भासुकः [स्वरवृद्धि] । मूलदेवतालाई मूद्यः (९४) भनिन्छ ।

९१. पाकाद्यः	पाका-द्यः	विपद-देव	विपदका देवता
९२. भलाःद्यः	भलाः-द्यः	भैरव-देवता	भैरवदेवता
९३. भासुकः	भासु-कः	भासु-कः	भासुकः
९४. मूद्यः	मू-द्यः	मू-द्यः	मूद्यः

निष्कर्ष

प्रस्तुत ९४ वटा कुनांलाई खाद्य, पशु, अतिमानव, विशेषण, औजार, काम, व्यक्तिनाम, स्थान, नृत्यपात्र, अंग, देवता गरी ११ वटा समूहमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनबाट के देखियो भने हरिसिद्धिका मानिसहरूको पहिचान भनेको मानिस र मानिस बाँच्न चाहिने र हुने कुराहरूको समष्टीगत संकलन रहेको छ । ती मानव सम्बद्ध नामहरू भाषाबाट अभिव्यक्त भैरहेको कुरा छर्लङ्गे देख्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

- Joshi, Sunder K. (2012) *A Report of Sociolinguistic Survey of Newar Language*, (Submitted to University Grant Commission by Central Department of Nepalbhasha). Kathmandu: Tribhuvan University, University Grant Commission.
- Kansakar, Tej R. (1979) *A Generative Phonology of Kathmandu Newari*. (Ph.D. Dissertation) Kathmandu: Tribhuvan University.
- Malla, Kamal P. (2015). *From Literature to Culture, Selected Writings on Nepalese Studies*. Kathmandu: Himal Books Pvt. Ltd.
- Nepali, Gopal Sing (1965). *The Newars, An Ethno-sociological Study of a Himalayan Community*. Bombay: United Press.
- Shakya, Daya R. (1992). *Nominal and verbal Morphology in Six Dialects of Newari*. (M.A. Thesis). USA: University of Oregon.
- Shrestha, Omkareshwor (June 2019). 'Totemic Practice among the Maharjans of Kathmandu City, 67-78'. *Patan Pyagya*, 4.4.
- Sthapit, Sisir K. (1978). *English, Nepali and Newari- A comparison and its Pedagogic Application*. (Ph. D. Thesis) Pune: University of Pune, Deccan College.
- Toffin, Gerrard. (2007). *Newar Society: City Village and Society*. Kathmandu: Himal Books Pvt. Ltd.
- चाम्लिङ, भोगीराज र राई तारामणि, (सन् २०१७), *किरात स्थाननाम प्राग् ऐतिहासिक एवम् भाषिक अध्ययन*, ललितपुर: आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ।
- जोशी, राजनलाल र श्रेष्ठ, ओमकारेश्वर, (ने. सं. ११३३), *लुँभुया अभिलेख मुना*, ललितपुर: नेवा संस्कृति संरक्षण समिति, गाउँ विकास समिति लुँभु ।
- जोशी, सुन्दर कृष्ण, (वि.सं. २०६०), *नेपाल भाषाव्याकरण*, काठमाडौँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- योगेशराज, (ने.सं. १११५), 'जाति व्यवस्था: जुजु जयस्थिति मल्ल या थिति?', पृ. ४३-४९', *नेपाल संस्कृति*,
- शर्मा, प्रयागराज, (वि.सं. २०५४), *कुल, भूमि र राज्य: नेपाल उपत्यकाको पूर्व मध्यकालिक सामाजिक अध्ययन*, कीर्तिपुर: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- शाही, हर्कबहादुर, (डिसेम्बर सन् २०१९), 'सुदूरपश्चिम प्रदेशका स्थानीय निकायको नामकरण', पृ. २३३-२४४ *त्रिभुवन विश्वविद्यालय जर्नल*, नं. २, अङ्क ३३ ।
DOI: <http://doi.org/10.3126/tuj.v33i2.33655>.
- श्रेष्ठ, ओमकारेश्वर, (२०७४), 'भक्तपुरका नेवार कुनांबिनां', पृ. १-३१, *आदिवासी जनजाती जर्नल*, १५, १५ ।
- श्रेष्ठ, तुलसी नारायण, (वि.सं. २०६६), *नेपालका नेवारहरू पहिचान र पृष्ठभूमि*, काठमाडौँ : अनुसन्धान र विकास संस्था ।
- श्रेष्ठ, रविन, (ने.सं. ११२८), *खोपया ज्यापु कुनां*, येँ: रामलाल श्रेष्ठ ।